

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Snobai, skolininkai ir Lenino raštų plėšytojai

2012-05-28

ŽURNALAS: NAUJASIS ŽIDINYS-AIDAI

TEMA: Sovietika

AUTORIUS: Tomas Vaiseta

DATA: 2012-05

Snobai, skolininkai ir Lenino raštų plėšytojai

Vėlyvojo sovietmečio skaitytojų polinkiai ir praktikos

Tomas Vaiseta

Knygos skaitymas atrodo autonomiška ir vieniška praktika, nepriklausoma nuo išorinio pasaulio. Tačiau moderniaisiais laikais bet kurioje santvarkoje skaityti ėmęs žmogus patenka į ištisą institucijų ir tradicijų pynę. Sovietmečiu Lietuvoje tai reiškė ideologiškai griežtai kontroliuojamą tinklą, kurį išskleidę į autonomiškus elementus išvystame tarp jų nusidriekusias valstybinės cenzūros gijas: monopolinės leidyklos ir jų redaktoriai, bibliotekos, knygynai, bibliografijos ir spaudos archyvo funkcijas vykdę Knygų rūmai, Valstybinis leidyklų, poligrafijos ir knygų prekybos reikalų komitetas (Spaudos komitetas), Rašytojų sąjunga (ir vidiniai recenzentai), cenzūros oficialioji įstaiga Vyriausioji valstybinių paslapčių spaudoje saugojimo valdyba (Glavlitas), Lietuvių kalbos ir literatūros institutas ir jo ugdomi kritikai, ir visa tai kontroliavusios Švietimo ir Kultūros ministerijos, LKP CK ideologijos skyriai bei minėtų organizacijų vyresnieji broliai Maskvoje, o kur dar be aiškios vietos tinkle veikusi, „antitarybinės“ lektūros rašymą, laikymą, dauginimą ir skaitymą medžiojusi KGB.

Lietuviška istoriografija sovietiniu skaitytoju iki šiol daugiausia tesidomi kaip pasyviu šio institucinio tinklo nariu. Klausama, koks tekstas skaitytoją pasiekdavo, t. y. kokio masto cenzūra veikė, kiek rašytojas turėjo „laisvės kurti“ ir kaip buvo koreguojamas turinys. Skaitytojas prisimenamas kaip objektas, į kurį yra nukreiptos kryptingos literatūrinės pastangos: arba formuoti sovietinį žmogų, arba „prakišti“ politiškai draudžiamus kodus, tariant, kad jie veiks kaip „kitokios kultūros“ saugikliai ir kibirkštys (ezopinė kalba, nutylėjimo, ironijos, grotesko figūros). Tačiau taip tyrinėjant sovietinę literatūrą, visada atsitrenkiama į tą patį barjerą – stoką supratimo, kokia tuo metu buvo „interpretacinė bendruomenė“, t. y. ką, kodėl skaitė ir kaip interpretavo skaitytojai¹. Iš tiesų, kol skaitymas suvokiamas tik kaip vienuoje į tekstą įnikusio asmens veikla, sudėtinga iš istorinės distancijos rasti kitokią prieigą. Belieka perversti

jo (manomai) skaitytos knygos puslapius. Bet tada mes vis dar galime daugiau pasakyti apie tą, kuris rašė (redagavo, cenzūravo), nei tą, kuris skaitė, nes net žiūrėdami pro rakto skylutę galėtume vien spėlioti, kurias puslapio vietas skaitytojas praleidžia, ties kuriomis stabteli apmąstyti, kurias užkoduotas užuominas jis pasičiupo ir kaip jas interpretavo. Skaitymo sociologija šią problemą mėgina spręsti klausdama pačių skaitytojų, kaip jie skaito ir supranta. Istoriniuose tyrimuose atsakymo galima ieškoti viešose ir privačiose skaitytojų nuomonėse apie perskaitytus kūrinius.

Literatūrologė Loreta Jakonytė lietuviškoje istoriografijoje pirmoji pradėjo ieškoti būdų, kaip nupiešti sovietinio skaitytojo portretą², mėgindama derinti skaitytojų nuomonių tyrimą su tipiškėmis analizės būdais. Vertingiausia jos apmestų „štrichų“ dalį, ko gero, ir sudaro literatūrinių žurnalų archyvuose išlikusios skaitytojų anketos, nepraėjusios cenzūros sieto ir neišspausdintos. Iš jų aiškėja ne tik skaitytojų teksto suvokimo kompetencijos ir kryptis, bet ir atitinkamoje aplinkoje susiformavę poreikiai, pavyzdžiui, stiprus susidomėjimas Vakarų literatūra, kuri redakcijos buvo linkusios nutylėti³. Tačiau iš principo Jakonytei labiausiai rūpi suprasti, kokios buvo tikrosios sovietinio skaitytojo estetinės recepcijos ir interpretacinės galios. O tai – tas pats žvilgsnis pro rakto skylutę į vienumoje tūnantį skaitytoją. Iš tiesų tai yra tik viena skaitymo pakopų, sakytume, paskutinė, nes prieš tai turi būti pereitos mažiausiai dar dvi – atrankos ir išsigijimo (ką nori/reikia skaityti). Apie jas, kaip literatūros pasiūlos filtraciją, Jakonytė kol kas teužsimena bendrais bruožais, o juk čia skaitytoją aptinkame aktyviai veikiantį ir dažnai paliekantį pėdsakų – pavyzdžiui, knygų pardavimų ar bibliotekose išduotų egzempliorių duomenis.

Šioje plotmėje formuluojami klausimai apie sovietinio skaitymo polinkius ir praktikas paprastai atsiremia į bendro pobūdžio pasvarstymus apie knygų deficito reiškinių, kuris kartais įvardijamas kaip dirbtinai sukurtas⁴, ir iš to kylančius ginčus apie „knygynį snobizmą“, kai vieni gina „tikrosios“ knygos vertės egzistavimą, o kiti kalba apie „tuščią“ knygų pirkimą, papildant specialiai tam parūpintas lentynas dailiomis vienspalvėmis nugarėlėmis. Bet iš tikrųjų ši diskusija nesiremia prieštara, o kalba apie to paties reiškinių skirtingas puses: kiek vieniems knyga buvo tapusi menine („dvasine“) vertybe, tiek kitų akyse ji įgavo materialinės vertybės statusą, tačiau abiejų pusių elgsena pagrįsta knygos socialiniu prestižu, t. y. pirkti knygą gali vertindamas ne tik jos turinį, bet ir „socialinę aurą“, kuri tuomet iš dalies apgaubia ir patį pirkėją („skaitytoją“). Pradėję gilintis į sovietmečiu knygos skleistą „socialinę aurą“, pamatysime, kad jos šaltiniai veda ne tik į literatūrai režimo priskirtą ideologinę reikšmę ir iš to susiformavusį rašytojo (jo veiklos) socialinį statusą⁵, bet į daug platesnius kontekstus, kuriuos galima nagrinėti per kitus išskleisto institucinio tinklo elementus.

Realus skaitomumo lygis

Sovietmečiu leistų knygų milžiniški tiražai (10–40 000 egzempliorių, kartais – net 120 000) nėra patikimas skaitymo lygio rodiklis. Viena vertus, vykdydamos ideologinius planus tiražus dirbtinai pūtė leidyklos, kita vertus, atsižvelgdami į prielaidą, kad knygos galėjo būti pirktos dėl jų socialinio prestižo, turėtume pripažinti, kad pirkimas dar nereiškia skaitymo. Norėdami apeiti „turėjimo dėl turėjimo“ reiškinį, pradėti turime nuo duomenų tokios institucijos, kurioje tarpininkavimas tarp knygos ir skaitytojo nevyksta parduodant ir perkant. Tai yra bibliotekos. Žinoma, jų lankomumas

taip pat nėra tikslus skaitančiųjų lygio rodiklis. Pirma, tam tikra skaitytojų dalis galėjo vengti bibliotekų dėl riboto informacijos prieinamumo, jų vykdomų ideologinių funkcijų ir negalios patenkinti skaitymo poreikius. Skaitytojus galėjo atbaidyti ir bibliotekų medžiaginio skurdo keliami nepatogumai. Taip pat jų skaitymo poreikius galėjo patenkinti kiti šaltiniai – asmeninės bibliotekėlės, draugų ir pažįstamų ratas, knygynai. Antra, bibliotekų lankomumo rodiklius galėjo iškreipti skaičiavimo metodika, nes vienas skaitytojas, užsiregistravęs keliuose bibliotekose, tampa keliais statistiniais vienetais. Trečia, reikšmingos įtakos čia turėjo „gamybiniai planai“. Kiekvienais metais skaitytojų ir jiems išduodamų knygų kiekis privalėjo tik didėti, kitaip iš Kultūros ministerijos netrukus atsiųsdavo reiklų raštą pasiaiškinti, kodėl skaitytojų skaičius mažta. Tai neišvengiamai lėmė „prirašinėjimus“. Pasak bibliotekininkų, knygos kartais „vos ne per prievartą pirštos skaitytojams“, į skaitytojo formuliarą įrašoma papildoma literatūra, kurios skaitytojas neužsakė/nepaėmė, planams praturtinti patys bibliotekininkai nešdavosi į namus knygas⁶, o „detektyvų, fantastikos, pasakų mėgėjų ir kitų „vienpusišku“ skaitytojų formuliarai keldavo siaubą dažniems kontrolieriams“⁷. Centralizuotoje bibliotekų sistemoje duomenų klastojimas vyko faktiškai visose grandyse ir kone kiekviename atskiros bibliotekos skyriuje:

Mes, bibliotekininkai, sudarinėjome gyventojų sąrašus, atrinkdavome galinčius skaityti ir turėjome būtinai turėti tiek skaitytojų, kiek bibliotekos mikrorajone yra tų „galinčių“. Faktiškai skaitančiųjų buvo nedaug, o formuliaruose rašydavome visus, kuriuos reikėjo. Atsirado popieriniai skaitytojai ataskaitoms. Buvo nurodoma, kiek per metus vienas skaitytojas turi perskaityti, kiek procentų turi būti išduota visuomeninės-politinės literatūros, kiek procentų šakinės ir kt. Centrinės bibliotekos direktorė nepriimdavo ataskaitų, jeigu trūkdavo nors vieno planuoto skaitytojo arba knygos.⁸

Todėl susidaryti bent kiek patikimesnį vaizdą mums gali padėti kitas šaltinis – apklausa. Turbūt svariausią darbą, aiškinantis sovietinio skaitymo bruožus ir ypatumus, yra nuveikę sociologai Sergejus Rapoportas ir Vladas Gaidys. Jų atliktos apklauros rezultatai 1987 m. paskelbti savaitraštyje *Literatūra ir menas*⁹. Oficialiais skaičiais suabejoję sociologai atliko savarankišką apklausą, sistemingai mėgindami atsakyti į du klausimus – kiek yra skaitančiųjų ir ką jie skaito? Atsakymo į pirmąjį klausimą jie ieškojo Panevėžyje, kur apklausė 565 dirbančiuosius¹⁰. Rapoportas ir Gaidys iš esmės aiškinosi, kokią vietą skaitymas užima laisvalaikiu (darbo dienomis ir savaitgaliais), o klausimas apie bibliotekas jų apklausoje tapo vienu kontrolinių, t. y. tikrinančių atsakinėjimo patikimumą. Iš pradžių – apie bendrus rezultatus: šiokiadieniais po darbų laisvalaikiui laiko sakėsi randantys du trečdaliai apklaustųjų. Į klausimą „Ar mėgstate skaityti knygas?“, teigiamai atsakė 75%. Tačiau tolesni kontroliniai klausimai šį aukštą skaitomumo lygį gerokai numušė: į klausimą „Jeigu mėgstate skaityti, tai apie ką?“ atsakyti bandė 66% (jie nepatiksino, kiek iš tų bandymų nurodė tikrą autorių, knygą ir pan.). Į pirmojo klausimo konkretizaciją „Ar perkate knygas?“ teigiamai atsakė 47%, o į klausimą „Ar esate bibliotekos skaitytojas?“ – 34%. Sociologų nuomone, ši žemutinė riba, apie 30%, rodo „pakankamai realų skaitomumo lygį eilinę dieną“, nes ji atitinka kitų kontrolinių klausimų rezultatus: į klausimą „Jeigu laisvo laiko lieka, tai ką Jūs paprastai veikiate?“ iš 15 galimų užsiėmimų atsakymą „skaitau“ pasirinko 38% panevėžiečių, o paklausus „Tarkim, Jums reikės visą dieną važiuoti traukiniu. Įdomu, kaip Jūs greičiausiai praleisite laiką?“, skaitymą pasirinko 30% respondentų¹¹.

Panašius rezultatus matome ir apklausoje apie bibliotekų lankomumą. 1979 m. paskelbtame straipsnyje¹² pažymima, kad ankstinių tyrimų duomenimis, Šiaulių (įskaitant gamyklų) bibliotekose skaitė 32% miesto darbininkų. 1977 m. išplatinus apklausos anketą, atsakymai iš 13 gamyklų parodė, kad bibliotekų paslaugomis naudojami 38,5% apklaustųjų. Tačiau viena apklausoje pastebėta tendencija sutvirtina įtarimą, kad respondentai linkę „pagražinti“ teiginius apie skaitymą. Šiaulių darbininkų atsakymus kontroliavo klausimai, prašantys nurodyti paskutinės perskaitytos knygos autorių ir/ar pavadinimą ir perskaitymo laiką. Paaiškėjo, kad tarp negalėjusių prisiminti autoriaus ir/ar pavadinimo 25% tvirtino paskutinę knygą skaitę ne seniau, kaip prieš savaitę. Taip pat darbininkai, paskutinį syk skaitę techninės tematikos knygą, dažniausiai neatsiminė arba nepanoro užrašyti, ką būtent skaitė (tokių buvo 65%), „nors iš jų 13% paskutinę knygą skaitė vos prieš kelias dienas“. Ši tendencija kartojosi respondentus narstant skirtingais pjūviais. Nors straipsnio autorė svarstė, kad tokie rezultatai gali atspindėti „natūralų žmogaus užuomaršumą“ arba skaitymo ar anketų pildymo „paviršutiniškumą“, reikia manyti, kad jie atspindi ir skaitymo socialinį prestižą, t. y. bent dalis darbininkų buvo linkę tvirtinti skaitantys tik todėl, kad tai aukštai vertinama visuomenėje.

Raportas ir Gaidys, aptardami skirtumą tarp 75% teigiančių, jog mėgsta skaityti, ir 34% bibliotekos lankytojų, mano, kad viršutinė riba iš tiesų rodo „prestižines orientacijos į kultūringumo etaloną“, ir prieina išvadą, kad „nemaža dalis apklaustųjų suvokia skaitymą kaip visuomenės skatinamą vertybę, jie gali „pagražinti“ savąsias skaitymo nuostatas, kad kompensuotų „kultūrinio neadekvatumo“ pojūtį“. Jie teigia, kad tai gali sudaryti 47–75% visų pasirinkimų¹³.

Priverstinė laisvalaikio forma

Knyga vėlyvojo sovietmečio Lietuvoje tikrai nekaraliavo tarp laisvalaikio užsiėmimų. Pavyzdžiui, palengva lengvėjančios galimybės įsigyti automobilį intensyveno gyventojų mobilumą, o populiarėjantys kolektyviniai sodai nemažai daliai gyventojų tiesiog atimdavo ištisus savaitgalius. Tačiau turbūt jokia kita laisvalaikio veikla neturėjo tokios didelės įtakos skaitymui kaip televizijos plėtra. Per dešimtmetį iki 1968 m. televizorius turinčių namų skaičius visoje SSRS išaugo dešimteriopai ir siekė 30 mln. Brežnevo epochos pabaigoje televizija tapo kone visuotinė. Todėl sovietinių skaitytojų tyrinėjęs Evgeny Dobrenko netgi tvirtina, kad septintame dešimtmetyje „masinis skaitytojas“ iš esmės persikvalifikavo į „masinį žiūrovą“¹⁴.

Žinoma, domėjimasis knygomis nenunyko. Išlikęs knygos socialinis prestižas ne tik išpūtė besigiriančiųjų skaitymu skaičius, bet ir realiai skatino tam tikrą dalį žmonių skaityti, o populiarėjančios masinės kultūros alternatyvos (televizija, populiarūs kino filmai) neįgavo „aukštosios kultūros“ statuso. Antra, ir plintant masinės kultūros madoms, sovietinio žmogaus laisvalaikio galimybės išliko itin ribotos. Mobilumo kontrolė ir uždarumo nuo likusio pasaulio politika stipriai varžė žmonių keliavimą. Įvairesnių laisvalaikio formų paieška galėjo virsti varginančiu darbu, pavyzdžiui, ilgu stovėjimu eilėje prie įėjimo į barą. Už „gėrybių“ dalybas atsakingi vietos profsajungų komitetai faktiškai iš dalies vykdė darbuotojų laisvalaikio kontrolę. Centralizuotas „gėrybių dalijimas“ siaurino prieinamumą prie įvairesnio laisvalaikio priklausomai nuo žmogaus „nuopelnų“ ar ryšių, leidžiančių gauti vieną ar kitą privilegiją (paskyrą kelialapiui, automobiliui ar net televizoriui per darbovietės profsajungos komitetą, per

„pažįstamus“ ar didelę pinigų sumą).

Rapoporto ir Gaidžio apklausos rezultatai paremia aiškinimą, kodėl skaitymas išsaugojo tam tikras pozicijas. Paklause apie skaitymą ne šiokiadieniais, o savaitgaliais, jie siekė išsiaiškinti, kaip pakinta knygos vaidmuo, kai jai tenka konkuruoti su kur kas daugiau laisvo laiko alternatyvų, kurias atveria ilgesni laisvo laiko tarpai, didesnės galimybės suderinti laiką su kitais žmonėmis ir kt. Į klausimą „Koks Jūsų mėgstamiausias užsiėmimas per poilsio dienas?“ daugiausia atsakymų surinko išvykos į gamtą, turizmas, sportas (25%), po to sekė mezgimas, darbas sode ir kiti naudingi užsiėmimai (23%), o skaitymas užėmė trečią vietą (10%)¹⁵. Kai klausimas sukonkretinamas ir siūloma iš šešių variantų pasirinkti vieną alternatyvą, atsakymą „Poilsio dienas praleidžiu su knyga“ tepasirinko 6% panevėžiečių. Tad atsargiai galėtume vertinti, kad jei „realiai skaitančių“ būtų apie trečdalis visų gyventojų, tikrą malonumą skaitymas teikė penkis kartus mažesniai kiekiui žmonių. O sociologams uždavus atvirą, pasirinkimų laisvę neribojantį klausimą „Jūs turite laisvo laiko ir galite pasirinkti bet kurias pramogas: ką gi pirmiausia pasirinktumėte?“, skaitymą rinkosi vos 1,8% apklaustųjų¹⁶. Taigi tarp pastarojo laisvo pasirinkimo ir 75% respondentų, tvirtinusių, kad laisvu laiku po darbo mėgsta skaityti, žioji praraja. Tenka sutikti su sociologų išvada, kad skaitymas čia atsiveria kaip „priverstinė laisvalaikio forma“, nes „tiesiog nėra ką daugiau veikti“¹⁷, ir kai tik klausimai pakrypsta nuo tikrovės prie neribojamų alternatyvų, skaitymo reikšmė ima menkti, kitaip tariant, atsiradus galimybėms, žmonės knygas iškeičia į kitą veiklą. Tik po šiuo „tiesiog nėra ką daugiau veikti“ slepiasi ne žmogaus vaizduotės skurdas, o ištisi socialiniai ir kultūriniai procesai.

Tiesa, tokiose apklausose neatsispindėjo ir negalėjo atsispindėti knygai priskirta reikšmė, kuri kilo iš režimo sukurtos informacijos piramidės. Jos pamatas buvo grįstas atkirtimu nuo tradicijos („buržuazinės“ praeities ir išėivijos) ir izoliacija nuo pasaulio (selektyvi prieiga prie vakarietiškos literatūros, kultūrinės ir mokslinės spaudos). Šį atkirtimą simbolizuoja bibliotekų „specfondai“. Kitas informacijos ribojimo instrumentas - leidyba. Nepaisant popieriaus trūkumo ir realios paklausos, didžiausiais tiražais turėjo būti leidžiami pamatiniai ideologiniai kūriniai ir labiausiai remiamų rašytojų romanai. Karčiai juokauta, kad jų tomus reikia matuoti metrais¹⁸. Tiražo apimtimi ir leidimų kartojimais tarsi siekta užgožti tuos autorius, kurie prasmukdavo pro cenzūros sietą, bet vis tiek traktuoti kaip neparankūs ir leisti kur kas menkesniais tiražais¹⁹. Apskritai visą leidybą lydėjo netikrumas, kiek ir kokios literatūros bus „išmesta“ į prekybą, todėl knygas skubėta išigyti. Rūstesniais ideologinio suvaržymo periodais knygų pirkėjai iš karto pajusdavo apgenėtą įvairovę. Tada knygų lentynas pildydavo kartotiniai leidimai arba ideologiškai iš principo nepavojinga lektūra. Romualdas Ozolas 1973 m. pavasarį užrašuose pasižymėjo, kad „centrinio knygyno reklaminė būsimų knygų vitrina visą laiką tuščia ar apytuštė“, nes „nugnaibius“ daugelį planuotų leidinių, susidarė vakuumas, kuris paskubom užpildomas kartojamais leidiniais“²⁰. *Vagos* leidyklos partiniuose dokumentuose randame, kaip maždaug tuo pačiu metu guodžiamasi, kad leidykla jaučia atsiunčiamų naujų rankraščių atoslūgį, todėl daugiau leidžia „reikšmingesnės tematikos pakartotinių leidinių“. Čia pat paaiškėjo to priežastis - pastaraisiais metais „gerokai sugriežtinti reikalavimai“ autoriams, todėl daug rankraščių gražinama dėl „nepakankamo idėjinio-meninio lygio“²¹. Tad „atoslūgį“ sukėlė ne sumažėjęs rašytojų produktyvumas ar kūrybingumas, o sugriežtėjusi cenzūra, iš karto atsiliepusi ir knygų

leidybai, jos įvairovei.

Tikros, neklastojamos, necenzūruojamos ir patikimos bet kokios rūšies informacijos (nuo statistikos duomenų iki laikraščių) bado akivaizdoje knyga, ypač grožinė literatūra, ne vienam skaitytojui atrodė „gaivesnis“ šaltinis – ji teikė ir vaizduotės pabėgimo į „kitokią tikrovę“ perspektyvą, ir platesnės interpretacijos erdvę. Pastaroji savybė, būdinga faktiškai bet kuriam meniniam kūriniiui (daugiasluoksniškumas, prigimtinė žaismė, prasių dinamika), leido grožinėje literatūroje ieškoti rašytojo „ezopine kalba“ ir kitomis literatūrinėmis priemonėmis paliktų užuominų arba kurti savas interpretacijas. Kokios tos interpretacijos, kokios sampratos ir vaizdiniai formavosi skaitytojų galvose per šias „kodu“ medžiokles – atskiras klausimas, tačiau tai nepaneigia fakto, kad tik *samizdate* ir grožinės literatūros kūrinuose skaitytojas galėjo rasti kai kurias labiausiai rūpimas ir kartu sovietinės ideologijos labiausiai iškraipomas arba draudžiamas temas.

Įvairovės, kokybiškos literatūros stoka ir cenzūros diktuojama netikrumo atmosfera maždaug aštunto dešimtmečio pradžioje vis labiau įsuko paklausos ratą, o deficitą gilino tuoj pat įsijungusi sovietinei prekybai tipiška nelegalioji pusė. Ji visiškai iškraipė platinimo sistemą ir, paversdama knygą sunkiai įsigijama preke, išpūtė jos materialinę ir socialinę vertę. Iškalbinga vertėjos Eugenijos Stravinskienės pastaba partiniame susirinkime:

Kaip pablogėję reikalai su knygų platinimu, supratau iš paskutinio susitikimo centriniam knygynė, svarstant tiražus. Tiesiog buvau pritrenkta, kokie abejingi knygai pasidarė knyginkai. Seniau dėl kiekvienos knygos susimąstydavo, ar neapsiriks per daug paprašę, o gal per mažai. O dabar vis tiek, numoja ranka ir baigta. Jei duos mažai – draugams užteks, o jei daugiau vis tiek išpirks. Kartais net keista, kur tos knygos dingsta, rodos, 30 000 tai tiražas nemenkas, o knygynuose nepamatysi.²²

Skaitytojų interesai:
„snobizmo paklaida“

Vieną ūksmėtą pavakarę (1990 metais) su profesorium V. K. užklydom į Kopenhagos senamiestyje esančią, labai jaukią ir atvirą Karališkąją biblioteką. Čia galima vaikščioti ir net liesti rankomis, vartyti lentynose išdėliotas senas knygas. Visai svetimam žmogui! Tas mane pritrenkė!²³

Ši poeto Sigitos Gedos nuostaba gerai atskleidžia susiformavusį sovietinio skaitytojo santykį su knyga. Lietuvos SSR taip pat veikė bibliotekos su panašiais atvirais fondais, tačiau net vaikščiodamas tarp jų skaitytojas žinojo, kad pasiūla jam kruopščiai išrankiota, ir tik apgraibomis įsivaizdavo, kokio pobūdžio literatūra nuo jo nuslėpta. Skaitymo praktikos formavosi aprašytos informacijos hierarchijos kontekste. Ką patekęs į tokį tinklą skaitytojas iš tikrųjų skaitydavo ir kaip visa tai paveikė jo skaitymo interesus?

Pradėkime nuo knygynų. Vilniaus miesto Centrinio knygyno pirminės partinės organizacijos susirinkime partijos sekretorė pastebėjo, kad „dažnas pirkėjas, apžvelgęs knygyno lentynas, pasako – nieko gero neturite“²⁴. Ji bara pardavėjas, kad į tokias pirkėjų pastabas jos reaguoja abejingai tarstelėdamos „ne“, o juk „mes gi ne tik

prekybininkai, bet ir idėjinio fronto darbuotojai. Knyga tik per mūsų rankas patenka pirkėjui. Ir visai ne vis tiek, ką iš mūsų rankų jie gauna“. Vis dėlto šiame pamokslavime praspūsta konstatavimas, kad ideologinė lektūra perkama vangiai: „Aišku, be jokių pastengų vyksta parduoti didelį tiražai (*sic*) rašytojo Baltušio knygų, o atsakingų partinių darbuotojų, gerai ir išsamiai paruošti veikalai, neparodžius prekystalio darbuotojams sugebėjimo prekiauti užsiguli“²⁵. Ideologinė literatūra „užsiguli“, o štai paklausi, kokybiška ir dėl įvairių priežasčių vertinama literatūra iš knygynų lentynų dingdavo per keliasdešimt minučių. Niekam nebuvo paslaptis, kad net lentynas pasiekdavo tik dalis į knygyną atkeliavusių egzempliorių – kita dalis iškeliaudavo pro tarnybines duris arba pasiekdavo skaitytoją neformaliais keliais už „geresnę kainą“.

Rinktis knygas iš tradicijos perspektyvos nebuvo įmanoma, o vertingos ir vertinamos knygos iš knygynų kaipmat išgaruodavo. Vadinasi, pirkėjas negalėjo pasirinkti iš to, kas išleista per keletą paskutinių metų, ką ir kalbėti apie prieš dešimtmetį išėjusius leidinius. Pirkėjai turėjo griebti tai, ką pavyksta rasti čia ir dabar. Dideliam išrankumui nebelikdavo vietos. Net ir bibliotekose neretai tekdavo arba stoti į eilę, arba sulaukti neigiamo atsakymo. Todėl skaitytojas galėjo įprasti skaityti tik tai, kas leidžiama čia ir dabar. Pavyzdžiui, į 1972 m. lapkričio 6 d. Kauno viešosios bibliotekos direktoriaus užklausą, kodėl kai kurios „prieš 10-20 metų išleistos puikios knygos lietuvių kalba šiandien beveik neskaitomos“, Ukmergės rajoninės bibliotekos vedėja M. Rokienė atsakė:

Didelė dalis knygų mėgėjų skaito tik naujausią literatūrą. Būna taip, kad senai išleista gera knyga guli nejudinama, o pasirodžius tos knygos naujam leidimui, knyga eina iš rankų į rankas. Taip buvo su Aderseno-Neksės „Ditė-žmogaus kūdikis“, taip šiuo metu yra su nauju V. Hugo „Vargdienių“ leidimu. Naujai išleista ir gražiai apipavidalinta knyga atgimsta iš naujo.²⁶

Nepaisant fakto, kad į deficitinės literatūros sąrašus akimirksniu patekdavo „aukštosios literatūros“ kūriniai, tai nėra tikrasis rodiklis, parodantis, ką žmonės iš tiesų mėgo skaityti. Panevėžio jaunimo skaitymą tyrinėjusi Vanda Žilinskienė pastebėjo, kad realią situaciją, ką iš tikrųjų mėgsta skaityti jauni žmonės, geriausiai atspindi atsakymai apie mėgstamus Vakarų autorius²⁷. Šis sąrašas atrodė taip: Ž. Vernas (12,77%), A. Diuma (10,60%), Š. Brontė (9,71%), T. Dreizeris (6,00%), F. Kuperis (4,85%), Dž. Londonas (4,60%), A. Kristi, E. Hemingvėjus (abu po 4,47%), T. Main Ridas (3,96%), G. Mopasanas (3,83%), Dž. Selindžeris (2,81%)²⁸. Bet iš tikrųjų – tai ne tik jaunojo skaitytojo, bet visos skaitančiosios visuomenės pomėgių veidrodis: daugiausia dėmesio sulaukia nuotykių romanai, detektyvai ir meilės istorijos. Taigi mokykloje susiformavę interesai mažai kisdavo. Prie šio sąrašo tereiktų pridėti kelis mėgstamiausius lietuvių autorius (Juozą Baltušį, Joną Avyžių, Alfonsą Bieliauską, Justiną Marcinkevičių, Vincą Mykolaitį-Putiną, Vytautą Petkevičių), kurie, beje, taip pat minimi jau moksleivių sąrašuose. Pavyzdžiui, 1977 m. Šiauliuose tarp darbininkų, sugebėjusių apklausos rengėjams nurodyti konkretų autorių ar knygos pavadinimą, 62,9% skaitė „užsienio autorius“. Dažniausiai paminėti kūriniai: Theodore'o Dreiserio *Amerikoniškoji tragedija*, Alexandre Dumas *Trys muškietininkai*, *Grafas Montekristas*, Honorň de Balzaco *Kurtizanių spindesys ir skurdas*, Thomas Mayne Reido *Baltoji pirštinė*, *Raitelis be galvos*, Victorio Hugo *Vargdieniai*. 23,1% darbininkų paminėjo lietuvių rašytojų kūrinius: Baltušio *Su kuo valgyta druska*, *Parduotos vasaros*, Avyžiaus

Sodybų tuštėjimo metas, Mykolaičio-Putino *Altorių šešėly*, Bieliausko *Rožės žydi raudonai*²⁹. Abu čia minėtus tyrimus skiria dešimt metų, tačiau ne tik nepakito žanrų tendencijos (nuotykiškai, detektyvai, meilės romanai), bet ir minimus autorius vos pastumdė laikotarpio naujienos (Charlotte Brontë, Jerome Salinger). Šis pastovumas – beveik stulbinamas: ar peržiūrėsime vienos nedidelės miesto bibliotekos ar viso miesto apklausą³⁰, ar nagrinėsime daugiausia užklausų ir neigiamų atsakymų bibliotekose sulaukusių kūrinių tyrimą³¹, rasime labai panašius autorių sąrašus. Tik nuo 1988 m., kai imta leisti iš tiesų kokybiškai kitokią literatūrą, jie ima stipriai keistis.

Tad kodėl „deficitinės knygos“ taip mažai keitė „mėgstamųjų sąrašus“ ir jis buvo toks nepaslankus? Ar gali taip būti, jei sovietinių lietuvių autorių romanai, protarpiais pasirodantys Vakarų literatūros šedevrai ir lituanistikos paveldo naujienos būdavo tuoj pat išgraibstomos, vadinasi, tos knygos vertintos ir įsigytos masiškai? Atsakymas būtų paprastas: įsigyti, nereiškia skaityti, o skaityti – nereiškia mėgti (vertinti meninę, ne socialinę jų pusę). Vertingiausioji puikaus Rapoporto ir Gaidžio atlikto tyrimo dalis – klausimai apie „deficitines“ knygas. Apklausos anketoje skaitytojams buvo pasiūlytas 12 neseniai išleistų „deficitinių“ knygų sąrašas, kurį sociologams rekomendavo bibliotekų ir knygynų darbuotojai. Jie ne tik paprašė respondentų pateikti savo prioritetus, bet ir knygas įvertinti (ieškojo/neieškojo, patiko/nepatiko). Pirmąją vietą užėmė tų metų tikra sensacija, santūrus Janio Zalyčio seksologijos vadovėlis *Meilės vardu*. 57% tvirtino šią knygą skaite, o 12,5% prisipažino, kad nepavyko jos gauti. Antroji vieta atiteko Ericho M. Remarque'o *Juodajam obeliskui* (48% patiko, 12% ieškojo), toliau – Pauliaus Širvio *Ir nusinešė saulę miškai* (43% patiko, kiek ieškojo, nenurodyta), Vytauto Sirijos Giros *Kanarėlės* (42% ir 10%). Bet kur kas įdomiau, kad tarp „deficitinių“ knygų pateko Immanuelio Kanto *Grynojo proto kritika* (čia autoriai pastebi, kad filosofai skundėsi negalintys gauti knygos ir nesuprantantys, kas galėjo ją išpirkti). Tik labai specifiniam skaitytojui skirtos knygos patekimas į tokią „išrinktųjų“ sąrašą savaime byloja, kad kai kurios knygos išpirktos dėl jų socialinės „auros“. Apklausoje 8% teigė norėję įsigyti šią knygą, bet negavo, dar 8% tikino ją perskaite, o 2% iš jų pareiškė, kad knyga „nepatiko“. O tikruoju apklausos rodikliu tapo sociologų parengtas „melo“ testas. Jie į sąrašą įtraukė 13-ą neegzistuojančią knygą. Tik 25% apie šią knygą nieko neatsakė. Prie sąžiningesnių respondentų turbūt reikėtų priskirti ir tuos 59%, kurie pažymėjo knygos neieškoję. Užtat 12% pasirinko atsakymą, kad stengėsi gauti, bet jiems nepavyko. Dar įdomiau – 3% tikino perskaite ją ir ji patiko, o 1% knyga nepatiko³². Tad net tarp bibliotekos lankytojų susidarė mažiausiai 16% respondentų, kuriems atrodė nepriimtina nežinoti „populiarios“ knygos ir neišsakyti apie ją nuomonės, nors tokios neturėjo ir negalėjo turėti. Tai galėtume vadinti savita „snobizmo paklaida“, kuri padeda orientuotis, kiek net ne visoje visuomenės, o tik tarp realiai skaitančiųjų gali būti tokių, kurie pirmiausia galvoja apie savo socialinį statusą, o ne vertina knygos meninę pusę.

Skolininkai ir plėšytojai

Koks susiformavo tokio skaitytojo požiūris į institucijas, iš kurių jis gauna knygas, ir kaip nuo to priklausė jo elgesys su spaudiniu? Kad skaitytojai vengė klausti bibliotekininkų patarimų, kokią knygą skaityti, tėra nedidelis epizodas visoje susiklosčiusių santykių paletėje, kurioje nepasitikėjimui viešaisiais šaltiniais akomponavo atsainus ir savanaudiškas elgesys, o sureikšmintą privačią erdvę (antai asmeninės bibliotekos) – vadinamasis „snobiškumas“ ir neformalių kelių paieškos.

Atgimimo laikų bibliotekinių publikuotų tekstų būdingiausias bruožas – ryškūs krizės ženklai, menka savivertė ir demoralizacijos požymiai. Nuoskaudų kupinas bibliotekinių požiūris į savo darbą atitiko bendras visuomenės nuotaikas. Rapoporto ir Gaidžio tyrimas parodė, kad tikraisiais knygų specialistais turėjusių būti bibliotekinių konsultacijos renkantis įdomią knygą klaustų tik 13% skaitytojų. Jie kur kas labiau pasitikėjo artimais žmonėmis – 45% teigė pasinaudojantys draugų patarimais. Nepasitikėjimą išreiškia ir kitas skaičius: 40% apklaustųjų manė, kad gerą knygą bibliotekoje gausi tik per pažįstamus. Kiek giliai knygų platinimas buvo perėjęs į neformalius santykius, parodo atsakymas apie knygynus: juose tik su pažįstamų pagalba gerą knygą tikėjosi gauti 78% respondentų.

Kita vertus, vėlyvuojū sovietmečiu pačių žmonių nuostatos palaikė tokią sistemą – viešasis interesas jau aiškiai pralošė privatesiems. Sociologų paklausti, kaip reikėtų spręsti knygų deficito problemą, respondentai galėjo rinktis du atsakymus, pavadintus „demokratinu“ (sukoncentruoti deficitines knygas bibliotekose ir leisti jomis naudotis eilės tvarka) ir „elitiniu“ (apriboti knygų išdavimą, t. y. sankcionuoti privilegijas, „blatą“ ir pan.). Kitaip sakant, sociologams rūpėjo išsiaiškinti, ar skaitytojai suvokia „viešąjį interesą“ (kuris vis dar formaliai deklaruojamas ir oficialios valdžios), ar jų mąstymą jau lemia tik privatūs interesai, kuriuos galima realizuoti nepaisant nustatytų bendrųjų taisyklių (vyraujanti tendencija tikrovėje, jos „sankcionavimas“). Į bendrą tokio pobūdžio klausimą 44% skaitytojų pasirinko pirmąjį atsakymo variantą, 30% – antrąjį. Tačiau klausimą sukonkretinus, ar „elitinį“ būdą taikyti knygynuose, 52% tam pritarė, o 37% buvo prieš. Tad kol kalbama apie knygos skaitymą (gavimą bibliotekoje), vis dar laimi „demokratinis“ būdas, bet kai kalba pasisuka į turėjimą (gavimą knygyne), iškart šokteli „elitinio“ būdo rėmėjų skaičius³³. Tad prie asmeninių bibliotekų sureikšminimo tikrai prisidėjo „snobiškieji“ veiksniai, t. y. ne tik patogumas (knygą pasiimi kada nori, nereikia stovėti eilėje, niekas nenustato jos paėmimo tvarkos), bet ir socialinis prestižas. Sociologų apklausoje tik 20% apklaustųjų manė, kad neverta turėti nuosavą bibliotekėlę, užtat 45% norėjo, kad „padidintos paklausos“ tomai būtų namų bibliotekoje. O kai svarbiausiu faktoriumi tampa ne knygos skaitymas, o jos buvimas, suprantama, kad tas buvimas turi būti reprezentatyvus, t. y. trokštama, kad knygos išorė pati už save bylotų apie jai teikiamą prestižo vertę: „O ir perka žmonės tas knygas, rodos, ne tiek kaip tokias, dėl turinio, o kaip „gražius daiktus“, nelyginant šokoladinių saldainių dėžutes, kurių turinio būtina sąlyga yra apiforminimo spalvingumas ir patrauklumas“³⁴.

Tačiau tai vis dar gražioji šio reiškinių pusė. Norintys, bet materialiai ar socialiai neišgalintys dalyvauti šiuose knyginiuose prestižo kaupimo žaidimuose, nukreipdavo savo pastangas į viešuosius fondus. Kai visoje visuomenėje viešasis turtas nuvertintas iki sampratos „valdiškas, vadinasi, niekieno“, o bibliotekų vaidmuo dar labiau smukęs, nes į jas žiūrima kaip į ideologines institucijas, nenuostabu, kad bibliotekų knygos kai kuriems skaitytojams atrodė menkesnės vertės arba jie imdavo gerinti savo socialinį statusą bibliotekų fondų sąskaita. Tačiau knygų skolininkų ir gadintojų fenomenas nėra vienpusis: tai galima suvokti ir kaip savitą atsaką į brukamą ideologinę lektūrą, ir reikalingiausių knygų (vadovėlių, programinės literatūros) stoką.

Vilniaus viešosios A. Mickevičiaus bibliotekos atvirame partiniame susirinkime (1977-09-30) viena skaityklos darbuotoja teigė: „Labiausiai nukentėjusi mūsų fondo dalis yra Lenino raštai. Tiek plėšo, tiek plėšo, kad kai kurių tomų nebeliko ne tik ką skaityti, bet

ir plėšyti“³⁵. Tai – ne viešai demonstruojama neapykanta ideologijos stabui, kaip gali pasirodyti dabar. Tai dogmatiško švietimo problema. Kaip aiškina viena šios bibliotekos darbuotoja, didžiąją jų lankytojų dalį sudarė studentai, o jiems rašant bet koki mokslinį darbą reikėdavo cituoti „didžiuosius autorius“. Pirkti tokių knygų dėl kelių privalomų išrašyti citatų studentai neskubėjo, o ieškojo jų bibliotekoje. Tačiau kantrybės persirašyti dažnai pritrūkdavo, o dauginimo aparatų nebuvo, todėl greičiausias būdas – išsiplėsti reikiamą puslapį. Dėl tos pačios ideologinės literatūros „neišvengiamybės“ priežasties bibliotekų ataskaitose tarp skaitomų knygų jos išlaikydavo pozicijas. Juk pasirodžius Leonido Brežnevo knygai *Mažoji žemė* kiekvienas darbo kolektyvas turėdavo ją apsvarstyti, todėl eidavo ieškoti į biblioteką.

Spaudiniai gadinti ir dėl kitų priežasčių – nuolat plėšyti paklausūs mados žurnalai, o iš namų gražinamos knygos viduje bibliotekininkai kartais po viršeliais aptikdavo kitos knygos turinį. Regis, ši atsainų požiūri į „valdišką turtą“ tėvai jau buvo spėję perduoti vaikams. A. Mickevičiaus bibliotekos Vaikų literatūros skyriaus vedėja pastebėjo: „Per 8 darbo su skaitytojais mėnesius jau teko nusivilti mūsų vaikučiais. Vaikai labai gudrūs ir tie, kuriais mes labiausiai pasitikėdavome, yra labiausiai mums pakenkę“³⁶. Liaudies kontrolės grupės pirmininkės duomenimis, Abonemento skyriuje suplėšyta 8274 egzempliorių, 300 – sugadinta visai (nepatikslinama, kokio laikotarpio duomenys). Ji pateikia tokius apibendrinimus: „Labai gadina 8 skyriaus literatūrą (literatūros mokslas, – T. V.), o 13 ir 14 vid. mokyklose net užduodama iškirpti rašytojų portretus. Aišku tokių dalykų negali būti. Senovės Egipte skaitytojai, kurie negerai, neatsargiai elgdavosi su knyga gaudavo 200 rykščių, o mes: a) lankstom lapus, knygą, b) skaitom valgant, c) plėšom madas ir t. t.“³⁷

Knygų dingimas buvo dar didesnė bibliotekų problema. Populiariausias būdas „pradanginti“ knygą – tapti skolininku, t. y. jos negrąžinti. Tačiau bibliotekininkai nuolat susidurdavo ir su vagystėmis tiesiai iš bibliotekų (dažniausiai parodose). Be to, į šią kategoriją tenka įtraukti pačius bibliotekininkus – vienas kitas jų taip pat prisidėdavo prie to, kad „deficitinė“ knyga visam laikui iškeliautų iš fondų. Greičiausiai todėl bibliotekininkai viešai tik kartais aptakiai drįsdavo klausti, kaip galėjo dingti knyga iš uždaro fondo, saugyklos (skaitytojams neprieinamo)? A. Mickevičiaus bibliotekos bibliografinio-informacinio skyriaus vedėja vis dėlto apeliavo į darbuotojų sąžinę: „Vertingiausias rodykles laikome specialioje vietoje, kurią žino tik skyriaus darbuotojai, bet ir iš ten dingo keletas. Tai faktas, kad kalti tik mūsų darbuotojai. Kas gi belieka? Tik kreiptis į darbuotojų sąžinę“³⁸. Ėmus daryti sąžiningas knygų apskaitas, paaiškėjo, kad „daugelyje bibliotekų išaiškinti nepateisinamai dideli knygų trūkumai“³⁹.

Bet didžiausiu galvos skausmu tapo skolininkai. 1970 m. vasario 18 d. laiške kultūros ministrui Lionginui Šepečiui tuometis A. Mickevičiaus bibliotekos direktorius Algimantas Lingė nurodė, kad bibliotekoje daugiau nei 40% visų skaitytojų yra skolininkai. O kadangi nei raginimai, nei apsilankymai namuose (pas 300 žmonių lankytasi net po 3 kartus) nepadeda, jis prašo ministro, kad būtų sugriežtinta knygų išdavimo tvarka ir padidintos baudos už negrąžintus spaudinius ir vėlavimą⁴⁰. Ir tai, ir kitos priemonės (pranešimas darbovietai ar mokslo įstaigai, notaro kontoros, net liaudies teismas) nepadėjo – knygų deficito reiškinys pasirodė stipresnis. Liaudies kontrolės grupės pirmininkė nurodė, kad A. Mickevičiaus biblioteka per keletą metų Saugyklos skyriuje nurašė 1017 egzempliorių dingusių knygų, o Abonemento skyriuje

per 5 metus nurašė 7032 egzempliorių skaitytojų pamestų spaudinių⁴¹. Bibliotekininkai ėmė pastebėti, kad daugėja piktybiškų knygų negražinimo atvejų, o tarp negražintų knygų – vis daugiau tų, kurios pačios paklausiausios, taigi – „deficitinės“. Šiaulių rajono centrinės bibliotekos skaitytojų aptarnavimo skyriaus vedėja 1988 m. konstatavo: „Visiems žinoma, kas dedasi su J. Zalyčio „Meilės vardu“, K. Makalou „Erškėčių paukščiais“, M. Bulgakovo „Meistru ir Margarita“ ir kitais didele paklausą turinčiais leidiniais. Saugok nesaugojęs, dingsta iš bibliotekų „deficitai“ ir tiek“⁴². Kad į skolininkų sąrašus patekdavo ne tik „neatsakingi“ ar „užmaršūs“ amenys, bet ir tikri „deficito“ medžiotojai, rodo ir faktas, jog skolininkų neišgąsdindavo reikalavimai dešimteriopai atlyginti pamestos knygos vertę ir tai padarydavo atnešdami senas asmenines knygas ar pinigus⁴³.

¹ „Sovietmečio tikrovė ir importuotos schemas – ieškant analitinio *aurea mediocritas*“, in: *Colloquia*, 2008, Nr. 21, p. 145, prieiga per internetą: http://www.liti.lt/failai/Nr21_08_Diskusija.pdf.

² Loreta Jakonytė, „Pradiniai štrichai ankstyvojo sovietmečio skaitytojo portretui“, in: *Colloquia*, 2011, Nr. 27.

³ *Ibid.*, p. 94.

⁴ Tomas Daugirdas, *Sparnuoto arklio dantys: Šiuolaikinės Lietuvos kultūros profiliai*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2008, p. 172.

⁵ Sovietinio rašytojo socialinis vaizdinys ir savivaizdis galbūt geriausiai pateiktas Jakonytės monografijoje. Nagrinėdama rašytojų tapatybę politinio virsmo metais, ji kartu užčiuopė pagrindinius sovietinio rašytojo socialinius bruožus, kurių praradimas komplikavo rašytojų tapatybę; žr. Loreta Jakonytė, *Rašytojo socialumas: Lietuvių rašytojų savivoka XX amžiaus 10-ajame dešimtmetyje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.

⁶ Rimalda Kvietkauskienė, „Mokslinis metodinis darbas“, in: Vytautas Rimša (sud.), *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka (1979–1989): Teminis straipsnių rinkinys*, Vilnius, 1991, p. 122; Janina Širvinskienė, „Kas lemia prestižą“, in: *Bibliotekų darbas*, 1988, Nr. 12, p. 27.

⁷ Vytautas Gudaitis, „Turime daug ką pasakyti vienas kitam: ar jau persitvarkėme“, in: *Bibliotekų darbas*, 1990, Nr. 1, p. 3.

⁸ Vilija Gerasimova, „Centralizacija darbo nepalengvino“, in: *Bibliotekų darbas*, 1989, Nr. 12, p. 3.

⁹ Vladas Gaidys, Sergejus Rapoportas, „Tiriame skaitymą“, in: *Literatūra ir menas*, 1987-08-01, Nr. 31, p. 5; Nr. 32, p. 4, 10. Vėliau šie straipsniai perspaudinti rinkinyje: *Šiandienos pasaulis ir literatūra*, Vilnius: Vaga, 1989, p. 205–223.

¹⁰ Vladas Gaidys, Sergejus Rapoportas, *op. cit.*, Nr. 31, p. 5.

¹¹ *Ibid.*, p. 5.

¹² Irena Keldušienė, „Darbininkas ir knyga“, in: *Bibliotekų darbas*, 1979, Nr. 8, p. 2.

¹³ Vladas Gaidys, Sergejus Rapoportas, *op. cit.*, Nr. 31, p. 5.

¹⁴ Evgeny Dobrenko, *The Making of the State Reader: Social and Aesthetic Contexts of the Reception of Soviet Literature*, Stanford, California: Stanford University Press, 1997, p. 171.

¹⁵ Vladas Gaidys, Sergejus Rapoportas, *op. cit.*, Nr. 31, p. 5.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ Tarkime, Aleksandro Gudaičio-Guzevičiaus romanai tvindė bibliotekas ir knygynus: jo *Raštų* šeši tomai išleisti 1960–1961 m., o dar septyni tomai – 1975–1981 m.; vien *Kalvio Ignoto teisybė* išėjo dvylika kartų; knygos leistos 10 000 – 25 000 tiražu: Juzefa Zonytė, „Bibliotekų fondai – visų rūpestis“, in: *Bibliotekų darbas*, 1989, Nr. 4, p. 9.

¹⁹ Jūratė Sprindytė, „The Symbolic Capital of Ideologically Untainted Writers: Estonian, Latvian, and Lithuanian Small Novels“, in: Elena Baliutytė, Donata Mitaitė (ed.), *Baltic Memory: Processes of Modernisation in Lithuanian, Latvian and Estonian Literature of the Soviet Period*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011, p. 83–96.

²⁰ Romualdas Ozolas, *Atgimimo ištakose: 1970–1980 metų Lietuvos kultūros gyvenimo štrichai*, Vilnius: Pradai, 1996, p. 266.

²¹ LYA, f. 11321, ap. 2, b. 14, l. 1–2: Rašytojų sąjungos ir *Vagos* leidyklos partinių organizacijų jungtinio susirinkimo protokolas (1974-01-28).

²² *Ibid.*, b. 20, l. 73: *Vagos* leidyklos pirminės partinės organizacijos atviro partinio susirinkimo protokolas (1980-10-01).

²³ Sigitas Geda, „Knygos, kurios veda ir užburia“, in: *Tarp knygų*, 1999, Nr. 5, p. 6.

²⁴ LYA, f. 17307, ap. 1, b. 6, l. 58: Vilniaus miesto Centrinio knygyno pirminės partinės organizacijos ataskaitinio-rinkiminio susirinkimo protokolas (1976-10-22).

²⁵ *Ibid.*, l. 58.

²⁶ VAA, f. 95, ap. 1, b. 209, l. 9–10.

²⁷ Vida Žilinskienė, „Ką skaito Panevėžio jaunimas“, in: Algirdas Kancleris (sud.), *II respublikinė mokslinė skaitymo kultūros konferencija: Pranešimų tezės*, Vilnius: LTSR valstybinė respublikinė biblioteka, 1987, p. 34.

²⁸ *Ibid.*, p. 137; čia rašytojų vardų rašyba palikta kaip cituojamame tekste, toliau nurodant įvairias mėgiamų rašytojų apklausas atstatoma originali vardų forma.

²⁹ Irena Keldušienė, *op. cit.*, p. 3.

³⁰ Vlada Paškauskienė, „Ką mąstome, ką siūlome“, in: *Bibliotekų darbas*, 1988, Nr. 10, p. 6-7; Viliunė Stasaitytė, „Ką parodė bandomasis tyrimas“, in: *Bibliotekų darbas*, 1988, Nr. 1, p. 11-12.

³¹ Violeta Černiauskaitė, Viliunė Stasaitytė, „Ko negauna skaitytojai“, in: *Bibliotekų darbas*, 1989, Nr. 4, p. 6.

³² Vladas Gaidys, Sergejus Rapoportas, *op. cit.*, Nr. 32, p. 4, 10.

³³ *Ibid.*, p. 4.

³⁴ Romualdas Ozolas, *op. cit.*, p. 159.

³⁵ LYA, f. 11324, ap. 2, b. 16, l. 35.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ *Ibid.*, l. 39.

³⁸ *Ibid.*, l. 34.

³⁹ Rimalda Kvietkauskienė, *op. cit.*, p. 123.

⁴⁰ Vilniaus viešosios A. Mickevičiaus bibliotekos archyvas, f. 1, ap. 1, b. 540, l. 3.

⁴¹ Vilniaus viešosios A. Mickevičiaus bibliotekos atviro partinio susirinkimo protokolas, 1977-09-30, in: LYA, f. 11324, ap. 2, b. 16, l. 38.

⁴² Danutė Belova, „Skolininkų nemažėja“, in: *Bibliotekų darbas*, 1988, Nr. 10, p. 5.

⁴³ *Ibid.*, p. 6.